

FILOSOFICKÁ FAKULTA MASARYKOVY UNIVERSITY
ÚSTAV HUDEBNÍ VĚDY

Šostakovičova satirická komorní opera
Антиформалистический раёк - Antiformalističeskij rajok

Oborová práce

vedoucí práce: Prof. PhDr. Miloš Štědroň, CSc.
konsultanti: Prof. PhDr. Jiří Fukač, CSc.
PhDr. Mikuláš Bek

Prohlašuji, že jsem na písemné oborové (bakalářské) práci
Šostakovičova satirická komorní opera Antiformalističeskij rajok,
pracoval sám bez přičinění jiných lidí.

Jan Špaček

V Brně dne 27. prosince 1999

Motto:

„Kdo je muzikolog? Povím vám to. Kuchařka Paša nám usmažila vajíčka a my je teď jíme. Představte si osobu, která nesmaží vajíčka a ani je nejí, avšak hovoří o nich - to je muzikolog.“

Dmitrij Šostakovič

0. Předmluva: Horké téma Šostakovič

Při hledání dostatečně nosného, neprobádaného, širokého a v neposlední řadě i zábavného tématu pro svoji bakalářskou práci jsem po nedlouhém rozvažování zvolil dílo Dmitrije Dmitrijeviče Šostakoviče (25. září 1906, St. Petersburg - 9. srpna 1975, Moskva). Důvodů, proč tak činím, je vícero.

Problematika života a díla DSCH¹ je nyní ve stadiu nejhorečnějšího sepisování studií, statí a knih, nejostřejších polemik přerůstajících často až do hrubých osobních invektiv, ale i ve stadiu výskytu nebývalého množství falešných svědectví současníků a nanejvýš podezřelých pramenů. Dvakrát patnáct zásadních kompozic symfonických resp. kvartetních, dvě opery s pohnutým osudem, život strávený během dvou světových válek i jedné z nejrůznějších diktatur v soudobých dějinách, prorůstání hudby do politiky a politiky do hudby, množství zpráv zakódovaných do hudebních témat, přátel a nepřátel, trojí útok režimu na Šostakoviče (1936, 1948 a 1960), „osamělý skrytý disident“ kontra „loajální komunista v centru zájmu“ - to jsou jen některá z témat, která jsou dennodenně přetřásána na stránkách periodik i internetových klubů. K nejzajímavějším a nejoblíbenějším patří debaty věnované vztahu skladatele k humoru a satíře. Od nejranějších dětských pokusů až po předposlední opus 147 (4 Básně kapitána Lebjad'kina na texty z Dostojevského *Ďáblů*) lze vysledovat množství výjimečných děl, jež přivádějí nejednu bránci na pokraj zkázy.

U málokterého autora byl proces tvorby vystaven tak silnému tlaku okolí. Kdo jiný byl pro své skladby tolik veleben a chválen? Kdo jiný byl ale zároveň pro své skladby tolik pronásledován a tupen? Sama hudba napovídá, že skladatel, který ji tvořil pod tak silným tlakem, musel být vskutku výjimečným zjevem. Dědicové západních tradic Šostakovičem často opovrhují. Pierre Boulez v nedávném interview říká, že jednu ze Stravinského *Etud op. 7* staví mnohem výše, než všechna díla DSCH dohromady. Nejsou však jen otevření odpůrci jeho umění. Je také řada muzikologů, kteří nad ním jaksi „ohrnují nos,“ argumentující úzkým přimknutím Šostakovičovým k diktatuře a faktem, že po prvním divokém útoku na skladatele v roce 1936 Šostakovič nadobro rezignuje na jakékoliv novátorské postupy. Režim jej nenechal svobodně tvořit. DSCH se nechává přesvědčit, že talent je vlastnictvím celého národa a že každá skladba musí sloužit lidu. Píše hudbu sdělnou, burcující, manifestující, čímž se v jistém smyslu opravdu řadí k vzorným socialistickým umělcům. Je však třeba dodat, že ono „poselství člověku“ stálo v žebříčku jeho uměleckých hodnot na nejvyšším místě, takže jeho „lidovost“ se záhy opět stala trnem v oku mocných. Hudba nikoliv jako znějící pohyblivé formy, nýbrž jako komunikační médium, využitelné nejen k bombastické nebo naopak nenápadné (plíživé) propagandě, ale i k prostému přenosu nonverbální informace - tato tvůrčí koncepce (jeden ze základních rysů socialistického realismu) byla totiž vlastní i samotnému Šostakovičovi v době, kdy ostatní masmediální komunikační kanály byly pouze jednosměrné a pozice expedienta informace byla zcela ovládnuta mocí.

Tato sociální angažovanost měla být obrovskou vzpruhou „všem, kdo naslouchali,“ jak říká DSCH ve svých záhadných pamětech. Testimony (dále jen *Svědectví*): *The Memoirs of Dimitri Shostakovich, as related to and edited by Solomon Volkov* - tak zní celý dlouhý název knihy, která od roku 1979, kdy spatřila světlo světa, zůstává v centru pozornosti všech odborníků i pouhých nadšenců. Dodnes není jasné, jak tyto údajné paměti vznikly a zda jsou autentické. Přesto je třeba se k nim neustále obracet jako k jakémusi nezvyklému dokumentu povahy na rozhraní pramene a literatury. Byl to právě nebývalý zájem nevědeckých kruhů o tuto problematiku, který způsobil nepřehlednost a nekoherentnost dosavadního šostakovičovského bádání i přítomnost ideologických měřítek v jejich úvahách; na druhou stranu těmto „konzumentům vzdělání“² vděčíme za velký pokrok ve výzkumu pramenů zejména za posledních 10 let. Detailnější rozbor jejich činnosti je součástí práce.

V souvislosti s českou muzikologií je třeba podotknout, že v současnosti probíhá veškerý výzkum problematiky DSCH zcela stranou jejího zájmu. Panuje zde částečně pochopitelná zášť proti představiteli totalitní moci (kterým Šostakovič bezesporu byl) i proti badatelům, kteří svůj záměr spojili nejen s vědeckými cíli, ale i s vidinou přízně ze strany kulturních ideologů. Dnes se však na základě nejnovějších pramenů ukazuje, že osobnost ani dílo „cara Dimitrije“³ nebyly zdaleka pojímány objektivně. Nyní však přestal být ideologický nános, šířící se ze strany vědců - agitátorů, povinný, analýzy typu „odpověď sovětského umělce na oprávněnou

¹ Většina současných spisů o Dmitriji Dmitrijeviči užívá v poukazech na jeho osobu buď zkratky DDS (Wilson) nebo DSCH. Tyto německé iniciály, jejichž hudebním výkladem (tedy tóny D - Es - C - H) Šostakovič některá svá díla „podepsal“ (mezi jinými 8. kvartet a 10. symfonii), budou z důvodu jisté autenticity upřednostněny i v této práci. I když zatím není v odborné literatuře české provenience zvykem uchylovat se k tomuto způsobu krácení textu, zkušenost jiných jazykových kultur hovoří v jeho prospěch.

² viz Theodor W. Adorno: *Typy hudebního chování*

³ viz Blatný, Pavel: *Car Dimitrij [esej]*, in: *Hudební rozhledy* 8/1997, pp 6-8

kritiku⁴ již putují spolu s ostatními bláboly zpět do světa idejí a česká muzikologie by v této chvíli měla vzít za ten správný konec. Měla by využít svoji zkušenost s každodenním životem umění a vědy v prostředí nesvobody, svoji blízkost jazykovou i kulturní ruské kultuře a svých vřelých kontaktů s ruskými kolegy k podpoření a obohacení objektivního poznání života a díla Šostakovičova.

Ve své práci se vystřihám jakýchkoliv ideových a politických soudů o osobnosti DSCH a pouze v případě, že panuje pevně zakořeněná představa o jeho postojích, pokusím se ji objektivními argumenty ozřejmit. Upozorňuji na nebezpečí, kterému se často v souvislosti se Šostakovičem vystavují nejen mladí adepti vědy, když si úlohu muzikologa pletou s úlohou kádrovacího úředníka. Vzhledem k „mladosti,“ neprozkoumanosti a historické blízkosti pojednávaného tématu je téměř jisté, že se časem objeví nové skutečnosti. Pokud se tak stane a osvědčí-li práce svoji užitečnost, lze údaje doplnit dodatečně bez ohledu na výsledek bakalářského řízení. Jako první česká oborová práce zabývající se nově nalezeným dílem má za cíl především praktičnost a informativnost (něco jako příručka), nechybí samozřejmě ani rovina vědeckého výzkumu – tedy vrstva analytická a oblast tvorby vědeckých hypotéz.

Velkým překvapením asi bude pro řadu osob existence díla politicky vyostřeně satirického ražení, které zesměšňuje komunistický režim se všemi jeho estetickými i ideologickými doktrínami v dlouhém období 1948-1968. Tehdy opera Antiformalističeskij Rajok vznikala. Mojí nadějí je, že tato práce bude skladbě, dílu Dmitrije Šostakoviče i české muzikologii ku prospěchu.

Rád bych na tomto místě poděkoval svému kolegovi Štěpánu Káňovi, který při svých nekonečných sezeních v British Library v létě 1998 objevil partituru Rajoku a upozornil mě na její existenci. Byly to právě jeho zprvu neuvěřitelné zprávy o věcech pojednávaných v satirické Šostakovičově předmluvě k celému dílu, které ve mně probudily zájem o toto „dílo vokálního typu.“⁵ Švagrovi Vítězslavu Holatovi vděčím za důkladné a moudré seznámení se všemi okolnostmi života v totalitní společnosti včetně aktivní práce v disentu. On a blízký pedagog Dr. Stanislav Tesař navíc nezávisle na sobě a každý trochu jiným způsobem inspirovali autora této práce k vytvoření jakéhosi esejistického psychologického oddílu, který by se zabýval úlohou a myšlenkovým světem umělce z hlediska poslání tvorby v prostředí omezené svobody. Za existenci této hloubavé pasáže vděčím právě jim. Dík patří také profesoru Miloši Štědroňovi, jenž moji práci vedl. Svým přehledem přes ruský jazyk, literaturu i realie mi pomohl překlenout jazykovou bariéru, již pro mě azbuka zprvu byla, a přeložil celý text opery (viz příloha [6b]). Obrovský obdiv je třeba vyjádřit odvaze, s jakou se pedagogové Filosofické fakulty pustili do provedení díla, jež bylo součástí bakalářského výzkumu.

0.1. Malý technický apendix

Práce je psána v textovém editoru Microsoft Word, který je v současnosti přes všechny často kritizované výstřelky nejpoužívanějším softwarem sloužícím ku zpracování textu. Na rozdíl od svého předchůdce T602 (nebo ještě dříve psacího stroje) nabízí vyspělé typografické zpracování textu s možností použití řady různých typů písma, což umožňuje dosáhnout knižní úpravy jakéhokoliv spisu. Pro uživatele psacích strojů to znamená novou, zčásti snad překvapivou, každopádně však pozitivní skutečnost, a sice že šířka grafému (znaku) již není dána a je umožněno vyniknout podobě každého písmene bez omezení. I když je tento fakt nesporným zlepšením grafické podoby textu, mění se také možnosti měření jeho délky. Klasické normostrany se s příchodem vyspělých editorů posunuly do čistě teoretické roviny. Protože nelze stanovit přesný počet znaků na řádek (a používání písem strojopisného vzhledu jako např. „Courier,“ které toto umožňují, by bylo zbytečným krokem zpět), stanovuje se rozsah pomocí srovnání počtu znaků práce s fixním počtem znaků klasické normostrany: 60 znaků na řádek x 30 řádků na stránku = 1800 znaků. Automatické vedení evidence počtu zapsaných znaků dnes patří k základním funkcím textových editorů (ve Wordu stačí spustit roletu „Nástroje,“ vybrat funkci „Počet slov“ a o libovolně vybrané části textu se ihned dozvíme počet stran, odstavců, řádků, slov a znaků včetně mezer nebo bez nich). Máme zato, že užití modernějšího písma poslouží k lepší čitelnosti a přehlednosti. Jeho volbu doprovázela konzultace s odborníkem.

Pozornost tomuto fenoménu věnujeme v rámci jakéhosi apendixu ke klasické předmluvě z toho důvodu, že vědecké kruhy zatím neopanoval jednotný úzus vypořádání se s novou situací. Stanovování rozsahu pomocí přepočtení na množství znaků se sice stalo všeobecným jevem, přesto si netroufáme předložit toto řešení bez vysvětlení. V případě nesouhlasu s tímto postupem lze věc relativně dosti rychle napravit změnou písma a novým tiskem; pravost údaje o rozsahu práce lze z její elektronické podoby snadno ověřit. Tuto lze získat obratem buď osobně nebo nejpozději do cca 24 hodin na žádost zaslou na adresu elektronické pošty `jspacek@box.cz`.

⁴ Takto zhodnotil Šostakovičovu Symfonii č. 5 d-moll op. 47 po její premiéře jeden z kritiků a skladatelů nezbylo, než se s tímto tvrzením ztotožnit.

⁵ Takto je Rajok charakterizován v quasi-muzikologické studii, která je součástí předmluvy „Od nakladatelství.“ V ní Šostakovič dosti krutým způsobem zesměšňuje ideologické snahy tehdejší muzikologické obce.

O B S A H :

0. Předmluva: Horké téma Šostakovič	iii
0.1. Malý technický apendix	iv
1. Úvod: Rajok – základní nástin a anticipace řešených problémů	1
1.1. Oč jde?	1
1.2. Opusové číslo	2
1.3. Strukturace problému	2
1.3.1. Kontext hudebně – sémantický	2
1.3.2. Kontext politicko – historický	4
1.3.3. Kontext satirický	5
2. „Antiformalističeskij rajok“ – změt' významů; přehled používaných názvů opery ..	5
2.1. Tváří v tvář formalismu	5
2.2. Eden nebo bidýlko?	6
2.3. Spor o název: Anglický Babylón	7
2.4. Možnosti českého překladu	8
3. Problémy pramenné a informační základny	9
3.1. Dva důležité kroky	9
3.1.1. Pryč s falsy!	9
3.1.2. O svědcích důvěryhodných a těch druhých	10
3.2. Causa <i>Testimony</i> – neřešený problém	11
4. Historická informace	13
4.0. Nástin historické problematiky	13
4.1. Rok 1948	14
4.2. Rok 1957	15
4.3. Zlatá léta šedesátá?	17
4.4. Jak šel Rajok do světa	18
5. Rozbor a analýza	20
5.1. Klasifikace, zařazení a seznámení s paradigmatickým dílem	20
5.1.1. Role autora – pokus o psychologický portrét [esej]	20
5.1.2. Aspekty díla	22
5.2. Modesta Petroviče Musorgského Rajok	24
5.3. Systematická analýza celku v jeho jednotlivostech	25
5.3.1. Předmluva a další texty nehudební povahy	25
5.3.2. Předseda	27
5.3.3. Jedinicin	28
5.3.4. Dvojkin	29
5.3.5. Trojkin	30
5.3.6. Sbor	30
6. Závěr	32
7. Apendix: dosavadní provedení díla v ČR	32
7.0. Přehled existujících nahrávek	33
8. Zkrácené verze textu	34
8.1. Výtah	34
8.2. Summary	34
Soupis pramenů a literatury, přílohy	35